

УДК 94(477) «1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.13>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ ПОШИРЕННЯ ДОНОСИТЕЛЬСТВА У 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі літератури, періодичних видань, архівних джерел та опублікованих документів розглянуто процес трансформації особистих відносин в Україні під впливом поширення доносителства у 1920–1930-ті роки. Обґрунтовано положення про те, що першими під тиском доносителства були викривлені особисті відносини членів правлячої партії. Партія стала основою мережі доносителства. У ній вкорінилося уявлення про доноси як важливе і життєво необхідне явище, що не могло не відбитися на взаємовідносинах її членів. Заохочуючи доносителство в партії, її лідери наполегливо розповсюджували це явище й у суспільстві. В особистому спілкуванні стали домінувати недовіра і підозріливість. Будь-хто міг виявитися сексотом і скалічити долю співбесідника.

Автор зазначає, що недовіру у відносинах у суспільстві породжували також методи провокації, які застосовували каральні органи. Провокатор умів розпочати бесіду з незнайомою людиною і викласти певні «антирадянські» погляди. Співбесідник міг погодитися з такими поглядами і в результаті потрапив до таборів ГУЛАГу. Тому коли навіть чесна людина намагалася відкрито виказати невдоволення діями влади, її, як правило, не слухали і в кращому випадку втікали від неї, у гіршому – доносили першій, щоб співбесідник не встиг донести правду.

У статті зауважено, що особливе стеження велося за інтелігенцією. Воно здійснювалося не тільки за допомогою сексотів, а й значною мірою за допомогою донощиків-колег. Нециристість в особистих стосунках набагато більше, ніж у цілому в суспільстві, укорінилася в середовищі освічених людей, які займали певні посади у державних структурах або ж відносилися до творчої інтелігенції. Автор дійшов висновку, що доносителство, котре процвітало у 20–30-х роках ХХ ст., негативно вплинуло не тільки на особисті відносини сучасників, а й на відносини прийдешніх поколінь.

Ключові слова: особисті відносини, доносителство, ГПУ, НКВС, суспільство, партія.

Serhiienko Serhii. The transformation of personal relationships in Ukraine due to the spread of whistleblowing in the 20s and 30s of the 20th century

Based on literature, periodicals, archival sources, and published documents, the transformation of personal relationships in Ukraine due to the spread of whistleblowing in the 1920s and 1930s is considered. The statement that personal relationships of members of the ruling party were distorted first under the pressure of whistleblowing is substantiated. The party became the basis of the whistleblowing network. The idea of whistleblowing as an important and vitally necessary phenomenon took deep root in the party that could not but affect mutual relationships of its members. Encouraging whistleblowing in the party, its leaders persistently spread this phenomenon in society as well. Distrust and suspicion began to dominate personal communication. Anyone could turn out to be a secret officer (an informer) and damage the interlocutor's life.

The author notes that mistrust in relationships in society was also caused by methods of provocation used by punitive authorities. The provocateur was able to start a conversation with a stranger and express certain "anti-Soviet" views. The interlocutor could agree with such views and as a result, ended up in the Gulag camps. Therefore, when even an honest person tried to openly express their dissatisfaction with the actions of the authorities, generally, they were not listened to and, in the best case, were run away from, in the worst case, they were the first to report so that the interlocutor did not have time to report earlier.

The article notes that special surveillance was carried out on the intelligentsia. It was conducted not only with the help of secret officers but also to a large extent with the help of informers-colleagues. Insincerity in personal relationships took deep root among educated people who held certain positions in state structures or belonged to the creative intelligentsia much more than in society as a whole. The author has come to the conclusion that whistleblowing, which flourished in the 20s and 30s of the 20th century negatively affected not only personal relationships of contemporaries but also relationships of next generations.

Key words: personal relationships, whistleblowing, HPU, NKVD, society, party.

Будь-який державний апарат для свого нормального функціонування потребує постійної інформації про настрої у суспільстві. Таку інформацію надають як спеціальні органи держави, так і громадські організації та окремі громадяни. У демократичних державах влада розраховує на свідомість громадян, які своєчасно повідомлять її про порушення законів і норм співжиття з боку будь-кого. Якщо громадяни

впевнені, що держава захищає їхні інтереси, то цілком логічно, що вони повинні дбати про державу і повідомляти її про порушення встановленого порядку конкретними людьми. У разі якщо вони не будуть цього робити, то в результаті безкарності протиправних або ж аморальних дій певних осіб життя громадян погіршиться. Але якщо держава не дбає про людей, душить суспільство, не дає йому вільно розвиватися, то свідомо підтримувати таку державу пересічний громадянин навряд чи захоче. Тому будь-яка держава намагається презентувати себе захисницею прав людей. Тобто вона прагне підтримки своїх громадян. Для цього застосовуються різні засоби. За умов диктатури одним із найбільш уживаних є пропаганда. За її допомогою держава намагається постати в очах громадян послідовною захисницею їхніх інтересів. І частина людей щиро вірить пропаганді і потенційно готова інформувати органи влади. Таке явище спостерігалось, наприклад, за умов двох найвідоміших диктатур ХХ ст. – Сталіна і Гітлера. Одіозне гестапо не було надмірно роздутою організацією, але мало величезне число інформаторів у суспільстві, значна частина яких діяла не за примусом, а по своїй волі. НКВС також заохочував добровольців-інформаторів, але й не цурався примушувати громадян до такої діяльності за допомогою шантажу. І тут постає питання: як оцінювати подібну діяльність? Якщо людина вірить у свою державу і допомагає їй своєю правдивою інформацією, тобто діє у злагоді зі своєю совістю, то її важко осудити. Якщо ж вона діє під примусом, то також потрібно враховувати обставини. Але, безумовно, заслуговують суворого засудження ті, хто дає завідомо брехливу, наклепницьку інформацію або ж і правдиву, але з метою знищити людину чи отримати нечесну матеріальну вигоду. Деякі дослідники вважають, що існували інформаторство і доносительство [1, с. 198], очевидно, маючи на увазі, що явні і таємні співробітники НКВС («сексот») давали інформацію, а інші учасники процесу писали доноси. Одні це робили в силу службових обов'язків, інші – у силу прагнення до викриття ближнього й отримання певних винагород. Можна прийняти і такий поділ, але будь-яка звинувачувальна інформація в державні органи без відома людини, про дії якої інформують, цілком підходить під визначення «донос» – тобто таємно подані відомості зі звинувачуванням кого-небудь у чомусь. Тому автор звинувачувальну інформацію з політичним ухилом проти конкретних людей, що йшла від штатних службовців НКВС, а також від «сексотів» і «аматорів», вважає доносительством.

Сьогодні існує чимало робіт, де тією чи іншою мірою розглядається проблема доносительства у 20–30-ті роки минулого століття [2], але ніхто з авторів не ставив спеціальним завданням розглянути його вплив на особисті відносини в Україні. Автор статті спробує висвітлити цей вплив.

Абсолютна більшість істориків погоджується з думкою, що 20-ті роки ХХ ст. порівняно з 30-ми були відносно вільними. Однак саме у ці роки вибудовувалася система тотального контролю за суспільством із боку держави. І слід ще раз наголосити, що кістяком цієї системи були не органи ГПУ-НКВС, а правляча партія. Саме в її структурі відпрацьовувалася схема масового доносительства. Уже в 1921 р. ЦК КП(б)У видав циркуляр, згідно з яким кожен комуніст повинен був негайно доносити в партійні органи про негативні факти діяльності своїх однопартійців, недонесення каралося. У циркулярі підкреслювалося: «Указуючи на той чи інший учинок членів партії, на ту чи іншу дію, поведінку, що суперечать пролетарській етиці, кожен член партії сприяє її оздоровленню і виконує свій обов'язок» [3]. Доносительство в партії прийняло масовий характер. У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) щодо цього розгорілася дискусія. Один із більшовиків із дореволюційним стажем гірко констатував, що доносительство в партії приймає такі форми, коли товариш своєму товаришеві «задушевної думки виказати не може» [4, с. 566]. Однак така точка зору не зустріла підтримки на з'їзді. Проти неї виступили як керівники партії, так і пересічні учасники з'їзду, у тому числі делегат від українських більшовиків К.В. Моїсеєнко [4, с. 566]. Член центральної контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б) Гусєв заявив: «Я думаю, що кожен член партії повинен доносити... Можна бути прекрасними друзями, але якщо ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але і йти далі – йти на доносительство» [4, с. 601]. Його рішуче підтримав голова ЦКК ВКП(б) В. Куйбишев: «Починають розбиратися, чи є доносом, коли людина пише на організацію, і чи є доносом, коли людина пише про ту чи іншу окрему розмову. Усе це суцільна формалістика, тому що коли навіть окремих членів партії в окремій розмові побачить певну загрозу єдності партії, то цілком очевидно, що він не має права керуватися пустими формальними міркуваннями, його обов'язком є довести до відома партійних керівних органів те, що він знає» [4, с. 625]. Партія наполегливо проводила курс на масове доносительство. Хоча в ті роки свобода думок у партії ще не була задушена. Цікавий факт приводить секретар Й. Сталіна у 20-х роках Б. Бажанов: «Що мене дивує, це те, що після XIV з'їзду Сталін і його нова більшість у ЦК нічого не мають проти цієї свободи... Товариш Сталін посміхається: «Нехай говорять! Нехай говорять! Не той ворог небезпечний, котрий себе виявляє. Небезпечний ворог таємний, який нам невідомий. А ці, котрі всі виявлені, всі переписані – час розрахунку з ними прийде» [5, с. 27].

Саме у 20-ті роки йшла підготовка до масових репресій у подальшому. Одним із головних складників цієї підготовки було налагодження всеохоплюючої системи таємної інформації влади про життя суспільства в усіх його проявах, у тому числі й про особисте життя громадян і особливо про їхні політичні вподобання. Потрібно було виявити всіх «таємних» ворогів. Для цього залучалися тисячі і тисячі сексотів, що працювали всюди. Знавець цього процесу (сам був примушений дати підписку сексота) О. Солженіцин свідчить, що густоту мережі сексотів більшість відчувала, але не намагалася уявити кожного сексота в обличчя – у його просте людське обличчя, і від цього мережа здавалася загадковою і страшною. Хоча сексоткою була мила сусідка, котра прийшла позичити солі, а потім побігла повідомити в умовний пункт, що у вас сидить підозріла людина. Або ж свій хлопець Ваня, з яким ви випили, а він доніс, як ви лайали владу за те, що в магазині нічого не купиш. І тут письменник робить цікаве зауваження: «Якби набір сексотів був цілком добровільним, на ентузіазмі, то їх не набралось би багато (хіба що в 20-ті роки). Але набір іде опутуванням і примусом, і слабкості віддають людину цій ганебній службі. І навіть ті, що щиро бажають скинути із себе липучу павутину, цю другу шкіру – не можуть, не можуть» [6, с. 224]. Слід звернути увагу, що Солженіцин уважав, що у 20-ті роки добровольців у сексотів було чимало. Схоже, тому, що значна частина суспільства вірила в привабливі гасла більшовиків і особливо молодь намагалася допомогти в розбудові нового «щасливого» життя. Як сказав про молодь 20-х років сучасник: «Були молоді, дурні і молоді» [7, с. 5].

Цей ентузіазм молоді влада використовувала повною мірою, у тому числі й у створенні мережі сексотів. Робота у цьому напрямі велася наполегливо. У середині 20-х років між одним із керівників ГПУ Г. Ягодою і членом керівництва більшовицької партії А. Бубновим відбулася така розмова. Ягода вихвалявся успіхами у справі розвитку інформаційної мережі ГПУ, яка все більше і більше охоплювала всю країну. Бубнов коментував, що основою цієї мережі є члени більшовицької партії, котрі в нормі завжди повинні бути і є інформаторами ГПУ; що стосується безпартійних, то тут, на думку Бубнова, ГПУ спирається на елементи, найбільш близькі і віддані владі більшовиків. Ягода заперечив: ГПУ може зробити сексотом кого завгодно, і зокрема людей, цілком ворожих існуючій владі. Бубнов здивувався: яким же чином? Ягода пояснив: дуже просто. Хто хоче помирати з голоду? Якщо ГПУ бере людину в обробку з наміром зробити з неї інформатора, то якби вона не пручалася, у кінцевому підсумку вона буде примушена. Технологія така: звільнимо з роботи, а на іншу ніде не приймуть без таємної згоди ГПУ, і особливо якщо у людини є родина, жінка, діти, вона швидко капітулює [8, с. 22]. Така практика стала правилом на довгі роки. Отже, від самого початку приходу до влади керівництво більшовицької партії розгорнуло роботу зі створення мережі доносительства в країні. Кожен член партії мав за обов'язок повідомляти владу про дії, що могли загрожувати існуванню політичної системи.

До мережі також залучалася різними шляхами і чимала кількість пересічних громадян. У 1929 р. у більшовицьку організацію Луганщини були надіслані з Москви копії протоколів засідання партколегії ЦКК ВКП(б). У протоколі № 94 від 16.08.1929 розглядалася справа одного з високопоставлених московських комуністів. Суть справи така. Цей комуніст звинувачувався в тому, що знав про авантюрні нахили брата, але не попередив про це партійні і радянські органи, а також приймав участь у пиятиках із «чужим елементом» у брата. За це Московський міськом виключив його з партії. Але ще не настали жорстокі 30-ті. Тому ЦКК врахувала, що комуніст мав гарну характеристику з місця роботи, проявив себе позитивно в роки громадянської війни, чимало років добре працював у комсомолі, і вирішила винести йому сувору догану, але в партії залишила [9]. Даний протокол мав служити зразком відношення до порушень партійних вимог із боку комуністів, котрі працювали в Україні. Доносити потрібно було не тільки на товаришів по партії, а й на найближчих родичів. За недонесення загрожувала суворою відповідальністю. ЦКК ВКП(б) суворо вимагала «давати рішучий опір тим, хто буде вважати склочниками і наклепниками всіх, хто щиро прагне допомогти партії виявити ... чужі елементи в її лавах» [10, с. 5]. Така практика логічно призвела до того, що поступово в особистих стосунках членів партії виникли підозрливості і недовіра. Це повною мірою проявилось у 30-ті роки. Недовіра до товариша по партії стала основою особистих відносин: може, товариш таємний ворог або ж сексот, або ж захотів зайняти твоє місце? Яка вже тут відвертість. Якщо у 20-ті роки члени правлячої партії могли спілкуватися між собою досить щиро і навіть відверто проявляти ненависть до Сталіна і називати його у своїх особистих розмовах «солдафоном» [11, с. 211], то з початку 30-х років особисті відносини між членами партії втратили щирість.

У результаті посилення арештів у другій половині 30-х років взаємовідносини у правлячій партії стали не просто недовірливими, а вкрай напруженими. Ось як описує події літа 1936 р. в Нікополі В. Кравченко. На зборах активу міста «старого відчуття товариства більше не було... Декілька місяців

тому можна було б почути гучні вітання. «Здоров був, товаришу Кравченко!». «А, ось і ти, старий дідьку!». Був товариський обмін плітками, анекдотами, цеховими справами, розмовами про партійні справи. Зараз було тільки напружене мовчання. Усі трималися осторонь один від одного, ніби остерегаючись смертельної зарази. Рятуйся, бережись! Уникай сусідів! Здавалося, що чуєш ці слова звідусіль». На активі був зачитаний лист ЦК ВКП(б). «Мета листа була досить ясна. Аудиторією пройшов страх. Як у минулому ми шукали «ворогів» серед усього населення, так тепер ми повинні шукати їх у наших власних лавах! У майбутньому мірилом буде кількість ваших доносів на ваших найближчих друзів. М'якотілі і зі слабким характером, котрі поставлять особисту дружбу вище інтересів партії, повинні будуть пізнати наслідки такої «нещирості» На збори із запізненням прибув М. Хатаєвич – секретар обкому, член ЦК ВКП(б). Він пройшов на трибуну в оточенні охоронців. «Це була новина, мабуть, найстрашніша з усіх: охоронці і револьвери на зборах активних членів партії!». Промова М. Хатаєвича була витримана в дусі листа ЦК ВКП(б). «Із цього моменту стало справою «честі» доносити і розкривати «прихованих ворогів» партії. Ви боялися говорити з вашими найближчими друзями. Ви відсторонювалися від друзів, родичів і співробітників. Що як вони були інфіковані, були носіями бацил страшної епідемії, яка охопила всю країну. Ви забували, що колись на світі існували такі речі, як відвертість, відданість, дружба ... щезли всі останні залишки товариства між нами. Зустрічаючись на вулиці або ж у коридорах, ми, технічні і партійні працівники, дивилися один на одного з подивом. «Як! Ви ще живете», – говорили наші погляди» [12].

Взаємовідносини між членами партії за таких умов не могли бути людськими, довірливими. Почалися відверті наклепи. П.Г. Григоренко, який у другій половині 20-х років очолював комсомольську організацію на Донбасі, був звинувачений місцевою газетою у тому, що він син куркуля. Звинувачення було бездоказовим. Тим не менше у партійному комітеті йому сказали: «Докажуй свою правоту, поки не доведеш». Справа тягнулася більше року. Урешті-решт виявилось, що наклеп виходив від одного з комсомольських активістів, який прагнув зайняти місце П. Григоренка [13].

На молодого 21-річного комуніста Петра Шелеста прийшла анонімка, у якій говорилося, що він, коли працював секретарем райкому комсомолу в Боровському районі, «посягав на честь дівчини-комсомолки», яка працювала в райкомі на громадських засадах. Анонімка прийшла напередодні партійної чистки. П. Шелест пише: «Я вперше в своєму житті тоді зіштовхнувся з підлістю і наклепом, дуже переживав, хоч і знав, що це якийсь наклеп, але як це все поясниш...». Потім у результаті перевірки виявилось, що анонімка була написана «заради жарту» самою ж «потерпілою» [14]. Чим такий «жарт» міг закінчитися для молодого хлопця, який стояв на нижніх щаблях блискучої кар'єри, зрозуміло. Але незрозуміло інше. Чому не була покарана дівчина-комсомолка, яка свідомо робила наклеп? Схоже, що вона виконувала волю місцевого ГПУ, котре за допомогою провокації намагалося перевірити перспективного молодика. Моральний бік справи нікого не цікавив. Країну все більше охоплювали лицемірство і брехня. Уже на схилі років П.Ю. Шелест, характеризуючи 30-ті роки, констатував: «Доносами було оплутано все і вся. Дуже був тяжкий час, і багато з нас вижили випадково» [14].

Отже, у правлячій партії укорінилося уявлення про доноси як важливе і життєво необхідне явище, що не могло не відбитися на особистих відносинах її членів. Недовіра і підозрливість стали складниками цих відносин. Заохочуючи доносительство в партії, її лідери наполегливо розповсюджували це явище й у суспільстві.

Ще у 20-ті роки в Україні цілеспрямовано почала створюватися система стеження за населенням. Згідно з таємною постановою ВУЦВК від 21 листопада 1923 р., у населених пунктах призначалися так звані «десятихатники», які повинні були регулярно доносити відповідним органам влади про підозрілі дії сусідів [15, с. 835]. Як зазначає відомий дослідник Ю. Шаповал, остаточне становлення агентурно-інформаційного апарату відбулося саме у «золоті» 20-ті роки [16, с. 51].

У 30-ті роки система була задіяна на повну потужність. Доносительство пронизувало суспільство і постійно підтримувалося владою, особливо серед тих соціальних прошарків, які могли суттєво впливати на поведінку людей, на їхні взаємовідносини. Зокрема, особливу увагу влади притягувала творча інтелігенція. На жаль, подібними речами займалися не тільки невдахи і зависники, а й талановиті особистості. Тоді це значною частиною людей не вважалося чимось непристойним. Навпаки, кожен відданий владі громадянин повинен був доносити про «негідні» вчинки співгромадян, а тим більше про контрреволюційні дії. Визначення контрреволюції було безмежним, тому кожен визначав його як завгодно. Якось в українському громадсько-політичному, літературно-мистецькому і науковому журналі «Червоний шлях», що виходив у Харкові в 1923–1936 рр. і з 1931 р. став органом Федерації об'єднань радянських письменників України, була опублікована новела Я.А. Мамонтова, у якій було

таке місце: «Спить обдурене село, засипане снігом і прокламаціями». Ураховуючи суцільну колективізацію та її наслідки, наведена фраза точно відображала історичний момент. Але це з погляду сьогодення. Тоді ж ця фраза «гостро обурила» молодого талановитого поета В. Сосюру, він назвав це «справжньою контрреволюцією» і сказав редактору, що піде скаржитись у ЦК, чим довів останнього до переляку. В. Сосюра пошкодував редактора і в ЦК не пішов [17, с. 220]. Але коли його недоброчиницею письменник І. Микитенко після того, як утаїв своє соціальне походження, був прощений на основі того, що своєю творчістю він реабілітував себе, В. Сосюра наполягав, що І. Микитенко «своєю творчістю ще поглибив злочин приховання од партії свого соціального походження» [17, с. 272]. Атмосфера доносителства пронизувала суспільство, стимулювала лицемірство. К. Нікітенко відзначає, що, наприклад, М. Рильський на офіційному заході з приводу підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. сказав: «Я щасливий». А в приватній розмові сказав те, що дійсно думав: «Я все ж таки не бачу вагомих причин, котрі примусили нас кинутися на Польщу. Це протирічить тій гуманності і справедливості, про яку ми стільки завжди волали. Ось я пишу кожного дня вірші, які возвеличують мужність радянських військ і мудрість нашої політики, а у серці немає ніякого ентузіазму» [18]. Учасник розмови з Рильським швиденько доніс куди потрібно. Міжособисті відносини, які склалися у суспільстві у 20–30-ті роки, примушували творчих людей постійно кривити душею, підлаштовуватися під партійні установки. М. Рильський не був винятком.

Істерія викриття «ворогів» нівечила міжособисті стосунки. У суспільство була впроваджена ідея пошуку ворогів народу у власній родині. Ідея була підкріплена легендою про Павліка Морозова, який заради державних інтересів занапастив свого рідного батька. На основі даної легенди будувався виховний процес у суспільстві. Учинок Павліка Морозова настирливо подавався суспільству, перш за все його молодіжній частині, як зразок поведінки дітей по відношенню до батьків. Учні також привчалися доносити на однокласників. Киянин Д. Малаков згадував, що якось його брат, готуючись першим вибігти після уроків на вулицю, потихеньку склав зошити і книжки у портфель. І тут же піднеслася рука пильної учениці, яка донесла вчительці, що Малаков порушив дисципліну. Учениця була піонеркою і, мабуть, наслідувала Павліка Морозова. Д. Малаков констатує: «Донос процвітав. Народився навіть крилатий вислів: «Стук летить швидше за звук». Згадуючи ті часи, він пише: «Батько палив на кухні все, що могло здатися «не тим» – тим, хто шукав «не те»... Жах проймав кожного. Страх настільки міцно увійшов у свідомість, що навіть на схилі життя, коли вже й часи прийшли нові, батько так і не знайшов у собі душевних сил написати те, що хотів, знав. Але оповідав нам усе життя... Сталінщина пришибла кілька поколінь» [19, с. 32]. Цей же автор свідчить, що обивателі з довоєнним досвідом доносів у період окупації Києва «часом боялися сусідів більше, ніж гестапівців» [19, с. 236]. Ось такі особисті відносини у суспільстві породило масове доносителство.

У 30-ті роки доносителство стало невід'ємною часткою діяльності великої кількості людей. Особливо тих, хто займав більш або менш відповідальні посади. Ця якість зберіглася і в подальші роки. Донощики, чії дії калічили життя людей, дуже часто щиро вважали, що діють по совісті, на користь суспільству і державі. На Київській кіностудії (нині – Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка) знімалася в художній стрічці кінозірка радянської доби Т. Окуневська. На неї надійшов донос, у результаті якого вона отримала великий термін ув'язнення. Донощик був відповідальним співробітником кіностудії. Коли після смерті Сталіна почався перегляд справ засуджених із політичних мотивів, то була зроблена очна ставка Т. Окуневської з донощиком. Він був пригніченим, очевидно, розумів, що зламав долю людини, але не виглядав відвертою сволотою або ж пройдисвітом, а людиною, яка впевнена у своїй правоті. Доводячи цю «правоту», він запитав прокурора: «Якби при вас сказали про комуністів, що вони брехливі і нечесні люди, ви б написали про це куди належить?» У відповідь почув: «Без сумніву!». Тоді донощик заявив: «Я як комуніст не можу відмовитися від своїх слів, тим більше що вони дійсно були сказані». Те, що за слово людина відсиділа вже шість років за ґратами і повинна була ще відсидіти чотири, донощика не хвилювало. Головне, що він виконав свій партійний обов'язок – доніс вчасно на колегу [20]. Хоча наведений приклад дещо виходить за хронологічні межі статті, але він дуже переконливо свідчить про вплив доносителства на особисті відносини людей. Справа в тому, що донощик входив до ближнього кола знайомих актриси і донос написав після дружньої вечері з нею. Хоча тут із великою вірогідністю можна допустити і те, що донощик просто боявся, що його провокують «антирадянськими» розмовами і якщо він не повідомить про них, то буде відповідати сам. Так вплинули на відносини українців репресії 30-х років.

Характерним було і те, що доносів боялися навіть люди, для яких вони були необхідним джерелом їх успішного функціонування. Маються на увазі співробітники НКВС. Вони не були гарантовано

захищені від ударів кампанії доносителства і також боялися говорити відверто, потрапити у коло підозри. Прикладів таких є чимало. Слід навести один із них. У січні 1937 р. помічник головного чекіста Соловецьких таборів розмовляв з ув'язненим і назвав день смерті Леніна і день «Кривавої неділі» 9 січня, які на той час були вихідними, святковими днями. Із контексту було ясно, що людина просто обмовилася, але його співбесідник зреагував моментально і гучно (мабуть, щоб почули оточуючі) спитав: «Хіба у вас день смерті Леніна і 9 січня вважаються святковими днями?» Чекіст страшенно перелякався [21].

Шпигування і доноси стали звичайним явищем і у студентському середовищі. Недовіра в особистих стосунках між студентами була, як свідчать очевидці, дуже помітною. Один із них стверджує: «Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, усі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись» [22]. Нашпиговані отрутою підозрливості, молоді люди доносили на своїх викладачів і, бувало, робили це не тільки зловливі невдахи, а й талановиті студенти.

За допомогою доносів деякі люди почали вирішувати свої матеріальні проблеми: отримання додаткової кімнати в комунальній квартирі, речей арештованого, інших статків. Нерідкою була і помста на ґрунті ревнощів, сексуальних домагань.

Відомо, що у будь-якої людини є два складника – добро і зло, або ж, як говорять, Бог і чорт. І держава має важелі, котрі дають змогу задіяти більшою мірою один або інший складник. Держава використовувала зло, закладене у людині, для спотворення взаємовідносин у суспільстві. Саме держава, використовуючи заздрість обмеженої людини по відношенню до людини більш обдарованої, організувала кампанію доносителства, саме держава розпалювала підозрливість до ближнього і саме держава вчила людей бути нещадними до собі подібних.

Дослідник І. Загородній стверджує, що в 30-ті роки «за найточнішими підрахунками, у кожному закладі кожний п'ятий працівник писав доноси на своїх колег» [1, с. 198]. Найбільше «прославилася» київська аспірантка Ніколаєнко. За її доносами було знищено 800 осіб [1, с. 199]. Були й інші «рекордсмени». Але жах, що породжувався доносами, створювався не окремими «рекордсменами», а масами донощиків.

Таким чином, у країні була організована мережа доносителства, яка, перш за все, була апробована у правлячій партії, а потім охопила все суспільство. В особистому спілкуванні стали домінувати недовіра і підозрливість. Будь-хто міг виявитися сексотом і скалічити долю співбесідника. Недовіру у відносинах породжували і методи провокації, які застосовували каральні органи. Провокатор міг розпочати бесіду з незнайомою людиною і викласти певні «антирадянські» погляди. Співбесідник у разі погодження з такими поглядами потрапляв до таборів ГУЛАГу. Тому коли навіть чесна людина намагалася відкрито виказати невдоволення діями влади, її, як правило, не слухали і в кращому випадку тікали від неї, у гіршому – доносили перші, щоб співбесідник не встиг донести раніше.

Особливе стеження велося за інтелігенцією. І тут потрібно підкреслити, що стеження велося не лише за допомогою сексотів, а й значною мірою за допомогою донощиків-колег. Нещирість в особистих стосунках набагато більше, ніж у цілому в суспільстві, укорінилася в середовищі освічених людей, які займали певні посади у державних структурах або ж відносилися до творчої інтелігенції. Доносителство, що процвітало у 20–30-х роках ХХ ст., вплинуло негативно не лише на особисті відносини сучасників, а й на відносини прийдешніх поколінь. Цю проблему варто розглянути надалі.

Література:

1. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с.
2. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с. ; Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с. ; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С.В. Кульчицький та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019) ; Ролдугіна Я.О. Роль спецслужб у насадженні більшовицького режиму в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2018_23-24_11 ; ін.
3. Циркуляр ЦКК КП(б)У ко всім членам Коммунистической партии Украины. *Коммунист*. 1921. № 105.
4. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1926. 1030 с.
5. Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. *Огонек*. 1989. № 40. С. 25–28.
6. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. *Малое собрание сочинений*. Т. 6. Москва : ИНКОМ НВ, 1991. 432 с.
7. Яшин А. Мы были молоды. *День поэзии 1968*. Москва : Советский писатель, 1968. 240 с.
8. Бажанов Б. Кремль, 20-е годы. *Огонек*. 1989. № 42. С. 20–23.

9. Державний архів Луганської області. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 64.
10. Инструкция по организации и проведению генеральной чистки и проверки рядов ВКП(б). Москва ; Ленинград : Госиздат, 1929. 32 с.
11. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський Університет, 1985. 417 с.
12. Кравченко В. Я избрал свободу. URL: <https://avidreaders.ru/book/ya-izbral-svobodu.html> (дата звернення: 10.04.2019).
13. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?i=book&num=808> (дата звернення: 24.01.2022).
14. Шелест П. Да не судимы будете. URL: https://royallib.com/book/neizvestno/shelest_da_ne_sudimi_budete.html (дата звернення: 12.04.2021).
15. Довженко А. Щоденникові записи. 1939–1956. Харків : Фоліо, 2013. 879 с.
16. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
17. Сосюра В. Третя Рота. Київ, 2010. 352 с.
18. Нікітенко К. На культурному фронті без змін. *Дзеркало тижня*. 2015. № 30. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/na-kulturnomu-fronti-bez-zmin-reakciya-radyanskih-diyachiv-kulturi-i-mistectv-na-pidpisannya-paktu-molotova-gibbentropa-.html> (дата звернення: 06.12.2020).
19. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 317 с.
20. Окуневская Т. Татьяна день. URL: https://royallib.com/book/okunevskaya_tatyana/tatyanin_den.html (дата звернення: 02.05.2022).
21. Чирков Ю. А было все так... URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=170211> (дата звернення: 25.05.2022).
22. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938) / С.В. Кульчицький та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019).